

„Wychowanie w Rodzinie” t. XVIII (2/2018)

nadesłany: 01.11.2018 r. – przyjęty: 06.12.2018 r.

Agnieszka MAŁEK*, **Monika NAWROT-BOROWSKA****

**Praktyczne przewodniki wychowania.
Problematyka poradników wychowawczych
dla rodziców z lat 1900–1939**

Practical Guides for Upbringing. The issue of parenting
guides in years 1900–1939

Streszczenie

Cel: Celem podjętych badań jest próba charakterystyki specyfiki wydawnictw poradnikowych adresowanych do rodziców w pierwszej połowie XX stulecia (do 1939 r.), a przede wszystkim dokonanie problemowej systematyki poruszanych na stronach poradników zagadnień.

Metody: Jakościowa analiza treści materiału źródłowego z perspektywy historyczno-pedagogicznej.

Wyniki: Odtworzenie oraz porównanie pod względem merytorycznym poszczególnych porad i wskazówek pozwoliło na ukazanie ewolucji i przemian, jakie dokonały się w badanym okresie rozwoju literatury poradnikowej w poglądach dotyczących wychowania dziecka na każdym etapie jego rozwoju.

* e-mail: agnieszka.malek0@gmail.com

Zakład Pedagogiki Kultury Fizycznej, Wydział Wychowania Fizycznego, Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku, ul. Kazimierza Górskiego 1, 80-336 Gdańsk, Polska. ORCID: 0000-0002-6156-6118.

** e-mail: nawrot10@ukw.edu.pl

Zakład Teorii i Historii Wychowania, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, ul. Chodkiewicza 30, 85-064 Bydgoszcz, Polska. ORCID: 0000-0003-1933-0563.

Wnioski: Jak wynika z dokonanych ustaleń, ukazujące się w badanym okresie poradniki zawierały wskazówki oraz przestrogi dotyczące wszystkich sfer oraz okresów życia dzieci, co czyniło je praktycznymi przewodnikami wychowania. Z publikacji tych zarówno rodzice, jak i ich opiekunowie oraz wychowawcy mogli czerpać wiedzę dotyczącą nie tylko opieki i pielęgnacji, ale też wszystkich dziedzin wychowania – fizycznego, zdrowotnego, moralnego, religijnego, patriotycznego, seksualnego, kształcenia umysłu oraz aktywności zabawowej.

Słowa kluczowe: dziecko, poradniki, wychowanie, początek XX wieku, Druga Rzeczypospolita.

Abstract

Aim: The aim of this research is to characterize the first half of 20th-century publishers of parenting books and, most importantly, to systematize the problems covered in those guides.

Methods: Qualitative text analysis from a historical and pedagogical perspective.

Results: The reconstruction and comparison of the particular tips and their merits will show the changes in people's perception of upbringing that took place during period 1900–1939 of the development of parenting guides.

Conclusions: As results from the research arrangements the guidebooks for parents contained guidelines and cautions concerning all spheres and periods of children's lives, which made them practical guides to upbringing. From these publications both parents and child's educators could learn about care, but also all areas of education: physical, health, moral, religious, patriotic, sexual, intellectual and playful activity.

Keywords: child, guidebooks, upbringing, the beginning of 20th century, Second Polish Republic.

Wprowadzenie

We współczesnym *Słowniku języka polskiego PWN* wyraz *poradnik* zdefiniowany został bardzo lakonicznie, lecz konkretnie, jako „[...] książka, czasopiśmo zawierające rady i informacje z jakiejś dziedziny”¹. Na początku badanego okresu pojęcie poradnika w tym rozumieniu nie funkcjonowało, lecz publikacje, które możemy określić jako poradnikowe, miały wyraźnie sprecyzowane cele – służyć pomocą i wskazówkami we właściwej realizacji praktyki opiekuńczej i edukacyjnej. Autorzy tego typu książek, często już we wstępie, określali wyraźnie ten właśnie cel jako przyczynę i sens ich napisania i opublikowania. Można więc – powołując się na *Słownik* Michała Arcta z lat 20. XX wieku

¹ [hasło: poradnik], por. źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/poradnik.html> [dostęp: 14.09.2018].

– stwierdzić, iż pełniły one funkcję „poradną” (poradny – „umiejący radzić, dobrze radzący”²), współcześnie określaną jako poradnikowa³. Z kolei w XXI wieku przez poradnik rozumie się:

„[...] książkę użytkową, służącą do realizacji celów pragmatycznych, o charakterze dydaktycznym, będącą źródłem wiedzy w szeroko rozumianym procesie uczenia się, a także książkę o charakterze popularnym, zarówno w formie jak i w treści”⁴.

Współcześni badacze poradnictwa (prasowego i w postaci pozycji książkowych) określają poradę jako formę:

„[...] komunikatu zwróconego ku odbiorcy, perswazyjnego, przekazującego praktyczną wiedzę, odpowiednio ustrukturyzowanego, opartego na autorytecie nadawcy – specjalisty, eksperta”⁵.

Takich też porad udzielano czytelnikom na stronach poradników z analizowanego okresu. Na potrzeby niniejszych ustaleń analizie poddano poradniki w postaci publikacji książkowych, opublikowane na terenie ziem polskich pod zaborami (do 1918 r.) oraz na terenie II Rzeczypospolitej (1918–1939). Ich charakterystyczną cechą jest to, iż mając charakter książek popularnonaukowych, łączyły w sobie wiedzę zarówno naukową, potoczną, jak i pochodzącą z bezpośredniego doświadczenia, będąc jednocześnie środkiem upowszechniania (popularyzacji) wiedzy naukowej⁶.

Przedmiotem niniejszych analiz uczyniono problematykę poradników dla rodziców, publikowanych na terenie ziem polskich z lat 1900–1939. Celem podjętych badań jest próba charakterystyki specyfiki wydawnictw poradnikowych, adresowanych do rodziców w badanym okresie, a przede wszystkim dokonanie problemowej systematyki poruszanych na stronach poradników zagadnień. Celem badań jest także dokonanie źródłowej rekonstrukcji zaleceń, wska-

² M. Arcta *Słownik staropolski*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa, po 1920 r., s. 371.

³ W *Słowniku języka polskiego z 1904 roku* porada to „[...] poradenie, rada, radzenie [...] rada udzielona komuś, wskazówka życzliwa [...], pomoc”. Słowo poradnik pojawia się jako synonim słowa „poradca, poradzieciel” (w formie żeńskiej „poradziecielka”), czyli osoba, która porad udzielała, zaś „poradczy” rozumiano jako doradzający. Tutaj także spotykamy określenie „poradny”, „poradniczy” jako udzielający rad, „umiejący poradzić, dobrze radzący”, zaś czynność „poradzić” oznaczała – „udzielić komuś rady, doradzić, dać radę, pomoc, zaradzić, zapobiec czemu, wyprowadzić kogoś z kłopotu, z trudnego położenia”, w: *Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego, druk E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa 1904, s. 695–696. Można zatem uznać, iż autorzy poradników pełnili rolę poradziecieli, zaś ich publikacje miały charakter poradny.

⁴ E. Zierkiewicz, *Poradnik – oferta wirtualnej pomocy?*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2004, s. 56–57.

⁵ J. Smół, *Reakcje werbalne odbiorców porady internetowej a perswazyjność przekazu poradnikowego*, „Res Rethorica” 2017, nr 4, s. 28.

⁶ E. Zierkiewicz, *Poradnik – oferta wirtualnej pomocy?...*, dz. cyt., s. 51.

zówek i porad dotyczących poszczególnych dziedzin wychowania dzieci i młodzieży (choć ze względu na rozmiary tekstu bardzo ogólnej). Odtworzenie oraz porównanie pod względem merytorycznym poszczególnych porad i wskazówek pozwoli na ukazanie ewolucji i przemian, jakie dokonały się w badanym okresie rozwoju literatury poradnikowej w poglądach dotyczących wychowania dziecka na każdym etapie jego rozwoju.

Charakterystyka literatury poradnikowej dla rodziców z lat 1900–1939

W początku wieku XX publikowanie poradników było bardzo popularne, a problematyka, której dotyczyły, była różnorodna. Na rynku księgarskim oferowano poradniki z zakresu hodowli zwierząt, uprawy roślin, prowadzenia gospodarstwa domowego na wsi i w mieście, kucharskie, kosmetyczne, medyczne, lekarskie i higieniczne, *savoir vivre*, życia towarzyskiego, religijne, lekarskie i higieniczne, religijne, wreszcie pedagogiczne, wychowawcze. Przedmiotem dokonanych tu ustaleń będzie problematyka poradników pedagogicznych, wychowawczych, ale także higienicznych, lekarskich i religijnych, kierowanych do rodziców, opiekunów i wychowawców dzieci oraz zawierających zagadnienia dotyczące dzieci i wychowania. Poradniki miały wyraźny aspekt edukacyjny i zawierały szereg porad, wskazówek i zaleceń, dających się wykorzystać w praktyce edukacyjnej. W kolejnych dekadach dwudziestego stulecia coraz wyraźniejsza stała się specjalizacja poradników zarówno pod względem kryterium wiek dziecka, jak też poruszanej problematyki, umożliwiając rodzicom pozyskanie fachowej, specjalistycznej wiedzy z zakresu opieki i wychowania dzieci i młodzieży.

Poradniki miały więc służyć dorosłym – rodzicom, opiekunom, wychowawcom i nauczycielom dzieci i młodzieży do właściwej opieki nad dzieckiem oraz realizacji procesów edukacyjnych – kształcenia, nauczania, poszczególnych dziedzin wychowania. Podnosiły świadomość pedagogiczną dorosłych, pozwalały czynić edukację racjonalną, planową i systematyczną. Sens tego typu publikacji oddaje współczesna definicja poradnika dla rodziców, sformułowana przez Kazimierza Zawadzkiego, która wskazuje, iż jest to:

„[...] publikacja o charakterze popularnonaukowym, w której autor lub wydawca jawnie określa adresata, dostarczając mu wiedzy o procesie wychowania w rodzinie. Autorzy takich książek [...] dostarczają rodzicom wiedzy zgodnej z aktualnymi osiągnięciami nauk zajmujących się problematyką wychowania rodzinnego, mają możliwość meliorowania środowiska wychowawczego rodziny”⁷.

⁷ K. Zawadzki, *Poradniki pomagające w starcie szkolnym dziecka*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1985, s. 75.

Ten sam autor, mianem poradników wychowawczych określa:

„[...] publikacje o charakterze popularnonaukowym, dostarczające wiedzę o procesie wychowania w rodzinie, których to zadaniem było udostępnienie niespecjalistom wiedzy o procesie wychowania w rodzinie, służąc jednocześnie czytelnikom w samokształceniu”⁸.

Autorami publikacji poradnikowych byli najczęściej pedagodzy, nauczyciele, lekarze i duchowni. Znaczna część z nich posiadała tytuły naukowe, jednak starali się oni tak przekazywać wiedzę, by zrozumiała ona była dla przeciętnego odbiorcy – stąd też wspomniany już charakter popularnonaukowy poradników. Jednak w początku XX wieku stopień analfabetyzacji polskiego społeczeństwa (zwłaszcza na terenie zaboru rosyjskiego) był znaczny, więc przypuszczać można, że adresowane były one do wykształconej części polskiego społeczeństwa, którą w dodatku stać było na zakup książek – czyli do warstw zamożnych (arystokratycznych, ziemiańskich, inteligencji mieszczańskiej). O tym, iż także w okresie Drugiej Rzeczypospolitej poradniki kierowane były przede wszystkim do czytelników z wyższych warstw społecznych – poza ceną książek – świadczą mogą również zawarte w nich treści.

Poradniki, niezależnie od okresu historycznego, w jakim postawały, odzwierciedlały aktualny poziom ówczesnej wiedzy naukowej. Analizując kierowane do rodziców wydawnictwa o charakterze poradnikowym w dłuższym okresie, w ujęciu temporalnym, można łatwo zaobserwować zmiany i postęp dokonujący się w poszczególnych dziedzinach wiedzy, co znajdowało swój wyraz w poruszanych na kartach poradników treściach, tak pod względem zakresu podejmowanej problematyki, jak też szczegółowości omawianych zagadnień⁹.

Biorąc pod uwagę problematykę poradników wychowawczych należy stwierdzić, iż była ona bogata i różnorodna. Zagadnienia poruszane przez autorów dotyczyły poszczególnych dziedzin wychowania – moralnego, religijnego, społecznego, patriotycznego, obywatelskiego, zdrowotnego, fizycznego, seksualnego (zwanego w początku wieku XX kwestią płciową), metod wychowania, nauczania, a także zabaw i zabawek dziecięcych.

Analizując treść publikacji o charakterze poradnikowym łatwo zauważyć, iż część z nich dotyczyła kilku dziedzin wychowania jednocześnie, stanowiąc swoiste kompendium wiedzy. W jednej publikacji czytelnicy znajdowali zatem różnorodne wskazówki dotyczące zarówno rozwoju dziecka, poszczególnych dziedzin wychowania, jak i kształcenia. Poradniki dla rodziców często łączyły w sobie zagadnienia z wielu dziedzin wiedzy – pedagogiki, psychologii, fizjologii, medycyny. Inne z poradników, poświęcone były konkretnej dziedzinie, np.

⁸ Tamże.

⁹ A. Małek, *Wiedza o dziecku w świetle poradników dla rodziców z lat 1918–1970*, Gdańsk 2017, s. 295. [Niepublikowana praca doktorska].

wychowaniu fizycznemu, kwestii płciowej, nauczaniu domowemu czy organizacji zabaw.

Co warte podkreślenia, w badanym okresie poradniki adresowane były w głównej mierze do matek. Analizując ich treść, można określić, jaka według ówczesnych wyobrażeń teoretyków miała być kobieta–matka i jak powinna wywiązywać się z wyznaczonych i przypisanych jej społecznie ról i obowiązków. Z treści poradników wyłaniają się zadania matki w zakresie opieki i pielęgnacji dzieci, ich wychowywania oraz nauczania. Łatwo więc ocenić, jakie powinności miała spełniać matka jako opiekunka, wychowawczyni i pierwsza nauczycielka swoich dzieci. Dopiero wraz z drugą połową XX wieku grono odbiorców literatury poradnikowej uległo poszerzeniu o mężczyzn – mężów i ojców, do których adresowano wybrane porady lub fragmenty książek, podkreślając tym samym ich współodpowiedzialność za opiekę i wychowanie dzieci¹⁰.

Wychowanie zdrowotne i higiena dzieci i młodzieży¹¹

Porady dla rodziców w zakresie zdrowia dziecka zaczynały się jeszcze przed jego poczęciem. Zalecano, by dobór małżonków był staranny, zaś aby poczęte dziecko urodziło się zdrowe, rodzice musieli być w odpowiednim wieku, nie mogli być nosicielami chorób psychicznych i dolegliwości fizycznych, szczególnie chorób wenerycznych (na tę ostatnią kwestię zwracano uwagę w poradnikach wydanych w pierwszej połowie 20. stulecia, w kolejnych dekadach XX wieku zagadnienie to znika z książek dla rodziców)¹².

Szereg wskazówek adresowano do przyszłych matek. Publikowano poradniki w całości poświęcone zdrowej ciąży, właściwemu przebiegowi porodu, położu, jak i pielęgnacji noworodka i niemowlęcia¹³. W poradnikach wychowawczych czy higienicznych zamieszczano osobne rozdziały poświęcone tej

¹⁰ A. Małek, *Obraz ojca w świetle polskich poradników dla rodziców z lat 1918–1970*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XII (2/2015), s. 384.

¹¹ Szerzej o problematyce wychowania zdrowotnego i higienicznego w poradnikach dla rodziców w: M. Nawrot-Borowska, A. Małek, *Wychowanie zdrowotne i higiena dzieci i młodzieży w świetle poradników dla rodziców z lat 1850–1970 – zarys problematyki*, „Przegląd Pedagogiczny” 2015, nr 2, s. 85–124.

¹² J. Śmiarowska, *Higiena kobiety we wszystkich okresach jej życia*, nakładem Księgarni Nauczycielskiej sp. z o.o. we Lwowie, Lwów 1925, s. 28, 62–65; T. Mogilnicki, *Pielęgnowanie i karmienie niemowląt*, Wydawnictwo Gebethner i S-ka, Kraków 1919, s. 7–8; S. Podoleński, *Podręcznik pedagogiczny. Wskazówki dla rodziców i wychowawców*, wyd. 2, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1930, s. 32; J. Trumpp, *Pielęgnowanie niemowląt*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1932, s. 1.

¹³ M. Biehler, *Higiena dziecka*, wyd. IV, nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1919, s. 84–85; J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 13, 21, 94–119, 131–133; Zob.: M. Nawrot-Borowska, *Higiena małego dziecka w świetle poradników z początku XX wieku*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 1.

problematyce. Uświadamiano kobietom, jak wiele czynników miało wpływ na dziecko rozwijające się w łonie matki. Wskazywano zarówno na jej zdrowie i stan fizyczny, kondycję psychiczną, a także otoczenie, w którym ciężarna przebywała¹⁴. Sugerowano, iż wszelkie nieprawidłowości w przebiegu ciąży, choroby i powikłania były następstwem nieodpowiedniego trybu życia. Zalecano więc, jak przyszła matka ma się odżywiać, ubierać, dbać o higienę ciała, jak leczyć przypadłości zdrowotne, charakterystyczne dla okresu ciąży, jak im zapobiegać. Podpowiadano, jaki tryb życia kobieta ma prowadzić, by wydać na świat zdrowe dziecko¹⁵. Radzono, jak przygotować ma się ona do porodu, jak skompletować wyprawkę dla niemowlęcia, wreszcie, jak wyposażyć pokój dla dziecka.

Wiele porad dotyczyło wychowania zdrowotnego i higieny dzieci w różnym wieku – od narodzin do dojrzewania. Publicyści wskazywali na racjonalne zasady żywienia dzieci w każdym okresie (od karmienia naturalnego – podkreślając niezmiennie jego znaczenie dla właściwego rozwoju dziecka, przez odstawienie od piersi, rozszerzanie diety oraz szczegółowe jadłospisy dla dzieci w poszczególnych okresach rozwojowych, odnosząc się także do popularnego w początku XX wieku w moźnych rodzinach zatrudniania mamek)¹⁶, radzili jak dbać o hi-

¹⁴ Zob.: M. Nawrot-Borowska, *Przed narodzinami, Powinności kobiety brzemiennnej w świetle poradników z XIX i początku XX wieku*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 28.

¹⁵ Zob. np.: *Jak kobieta ma postępować w stanie zwykłym i odmiennym, aby się od cierpień uchronić?*, [s. n.] Warszawa 1906, s. 10–15; J. Stella-Sawicki, *Rady dla młodych mężatek*, Wydawnictwo, Gebethner i Wolff, Warszawa 1903, s. 5–20; Z. Taussig, *Dziecko do lat dwóch. Rady i wskazówki dla matek przy odżywianiu i pielęgnowaniu dzieci tudzież zapobieganie ich chorobom*, przekł. dra J.L., Jan Fiszer, Warszawa 1901, s. 9; S. Breyer, *Lekarz domowy*, W. Kurelski, Grudziądz 1913, s. 30–32; A. Kuhner, *Tajemnica życia powstającego z punktu widzenia lekarskiego i społecznego. Objasnienie życia płciowego i małżeńskiego*, z uzupełnieniami J. Springer. 90 rycin i tablic kolorowych, wyd. III uzupeł., Towarzystwo Wydawnicze „Epoka”, Poznań 1922, s. 156–158, 165–170; A. Fischer-Dueckelmann, *Kobieta lekarką domową: podręcznik lekarski do pielęgnowania zdrowia i lecznictwa w rodzinie, ze szczególnym uwzględnieniem chorób kobiecych i dziecięcych, położnictwa i pielęgnowania dzieci*, na pol. przeł. za zezwoleniem autora T. Jaroszevska z współudz. A. Czarnowskiego, nakładem Karola Miarki, Mikołów – Warszawa 1908, s. 661–675; E. Ernst, *Obowiązek rodzicielski. Przyczynek do kwestii wychowania młodzieży w czystości obyczajów*, z trzeciego wydania z niemieckiego za zezwoleniem autorki tłum. S.K., Poznań 1907, s. 33–35; *Przyjacieł zdrowia, Jak pielęgnować dzieci zdrowe i jak leczyć chore podług Ks. S. Kneippa*, wyd. drugie, przejrane i dopełnione, Wydawnictwo, M. Arcta, Warszawa 1914, s. 5–6; O. Schaeffer, *Okres macierzyństwa*, przeł. dr W. Hojnacki, [w:] *Księga zdrowia, czyli nauka pielęgnowania zdrowia*, przekł. polski pod red. dra W. Hojnackiego, t. IV, Księgarnia Polska B. Połoniecki, Lwów 1907, s. 118–125; W. Borudzka (red.), *Kalendarz dziecka i matki na lata 1929 i 1930*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz”, Warszawa [b.r.w.], s. 63; J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 73–78; A. Kühner, *Tajemnica życia powstającego w cztery oczy z punktu widzenia lekarskiego i społecznego*, Towarzystwo Wydawnicze „Epoka”, Poznań 1928, s. 155; J. Świtalska, *Kosmetyka i higiena dziecka*, Drukarnia M.S. Wojsk., Warszawa 1929, s. 19; W. Hojnacki, *Higiena kobiety i kosmetyka*, nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, Lwów – Warszawa 1928, s. 135–138.

¹⁶ *Matka i dziecko. Wychowanie fizyczne i molarne dzieci do lat 7 (w okresie przedszkolnym)*. Z.J. v Wedella przeł. S.S., Wydawnictwo Gebethner i Wolf, Warszawa 1902, s. 44–49, 115–121; J. Stella

gienę ciała (jak często należało myć noworodki i niemowlęta, jak urządzać kąpiele i obmywania dla starszych dzieci)¹⁷, opisywali higienę ubioru (jak powinien być on dostosowany do pory roku, pogody, form aktywności dziecka)¹⁸. Podpowiadano, jak higienicznie urządzić pokój dla małego, a jak dla uczącego się już dziecka¹⁹. Autorzy poradników wyraźnie wskazywali, by od najmłodszych lat rodzice uczyli dziecka zasad zdrowego trybu życia.

Sawicki, *Rady dla młodych mężatek...*, dz. cyt., s. 104–113, 126–133; A. Harasowski, *Lekarz domowy. Racjonalny poradnik lekarski dla zdrowych i chorych*, S. Kohler, Lwów 1900, s. 101–102; Z. Taussig, *Dziecko do lat dwóch...*, dz. cyt., s. 41–68; A. Fischer-Dueckelman, *Kobieta lekarką...*, dz. cyt., s. 740–746; Przyjaciół zdrowia, *Jak pielęgnować dzieci...*, dz. cyt., s. 11–12; J. Springer, *Lekarka domowa. Złota księga kobieca ku oświeceniu i pouczeniu dla zdrowych i chorych o najważniejszych kwestiach nauki zdrowia i lecznictwa. Wieleń (Poznań)*, [b.r.w.] (po 1910), s. 564–568; C. Plater-Zyberkówna, *Na progu małżeństwa*, Wydawnictwo Gebethner i Wolf, Warszawa 1918, s. 342–345; A. Gross, *Rady i wskazówki, jak ustrzec się od chorób płucnych. Szkic popularny*, Ziarno, Warszawa 1909, s. 80–81; A. Denning, *Higiena przemiany materii*, przekł. K. Panek, z 1 tablicą kolorową i 5 rycinami w tekście, nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, Lwów 1907, s. 65–66; F.E. Bilz, *Nowe lecznictwo przyrodne. Książka do nauczania i podręcznik leczenia przyrodnego i ochrony zdrowia*, Księgarnia i Instytut Sztuk Pięknych S.A., Poznań 1910, s. 121; L. Sonderegger, *Podstawy ochrony zdrowia*, w przekł. i z przedmową E. Biernackiego, Biblioteka Dzieł Wyborowych, Warszawa 1902, s. 39; M. Biehler, *Higiena dziecka...*, dz. cyt., s. 150–151; O. Schaeffer, *Okres macierzyństwa...*, dz. cyt., s. 180; T. Mogilnicki, *Pielęgnowanie i karmienie...*, dz. cyt., s. 92–95; J. Trumpp, *Pielęgnowanie dzieci...*, dz. cyt., s. 85–87; K. Jonscher, *Higiena i żywienie niemowląt*, nakładem własnym autora, Poznań 1938, s. 77–78, 92–95, 126–136, 145–149; F. Truby King, *Odżywianie i pielęgnowanie dziecka*, nakładem Księgarni Ogniwo, Warszawa 1922, s. 20–22.

¹⁷ *Matka i dziecko...*, dz. cyt., s. 1, 55–57, 176–179; C.M. Mason, *Wychowanie domowe. Wychowanie dzieci do lat dziewięciu*, tłum. z angielskiego, skład główny Księgarni W. Ende i spółka, Warszawa 1908, s. 36; F. Baytel, *Higiena i zdrowie. O własnościach leczniczych promieni słonecznych*, Wydawnictwo, Gebethner i Wolff, Warszawa 1910, s. 24; A. Gross, *Rady i wskazówki...*, dz. cyt., s. 90–91; H. Riedel, *Woda jako czynnik pielęgnujący zdrowie*, przeł. dr W. Schroeiber, z 28 rycinami, Księgarnia Polska B. Połoniecki, Lwów 1907, s. 4–6; J. Stella-Sawicki, *Rady dla młodych mężatek...*, dz. cyt., s. 142–145; E. Ernst, *Obowiązek rodzicielski...*, dz. cyt., s. 36–38; L. Wernic, *Zasady anatomii, fizjologii i higieny*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909, s. 86–87; J. Springer, *Lekarka domowa...*, dz. cyt., s. 561–562; K. Jonscher, *Higiena i żywienie...*, dz. cyt., s. 12; T. Mogilnicki, *Pielęgnowanie i karmienie...*, dz. cyt., s. 31; J. Trumpp, *Pielęgnowanie dzieci...*, dz. cyt., s. 86–91.

¹⁸ *Matka i dziecko...*, dz. cyt., s. 7–8, 221–223; J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 134–135; J. Stella-Sawicki, *Rady dla młodych mężatek...*, dz. cyt., s. 138–142; Przyjaciół zdrowia, *Jak pielęgnować dzieci...*, dz. cyt., s. 7–8; F. Truby King, *Odżywianie i pielęgnowanie...*, dz. cyt., s. 93–96; M. Biehler, *Higiena dziecka...*, dz. cyt., s. 92–94; J. Springer, *Lekarka domowa...*, dz. cyt., s. 574–581; W. Borudzka (red.), *Kalendarz...*, dz. cyt., s. 69; K. Jonscher, *Higiena i żywienie...*, dz. cyt., s. 30–33.

¹⁹ *Matka i dziecko...*, dz. cyt., s. 13, 34, 37–38, 144–145; C.M. Mason, *Wychowanie domowe...*, dz. cyt., s. 34–35, 124–129; J. Śmiarowska, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 135–136; A. Gross, *Rady i wskazówki...*, dz. cyt., s. 105; K. Niedzielski, *Uwagi i rady lekarza przydatne w życiu codziennym*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905, s. 95–100; J. Stella-Sawicki, *Rady dla młodych mężatek...*, dz. cyt., s. 165–166; F. Truby King, *Odżywianie i pielęgnowanie...*, dz. cyt., s. 83–88; J. Trumpp, *Pielęgnowanie dzieci...*, dz. cyt., s. 265–266; W. Szenajch, *Rady dla matek*, Wydawnictwo Wydziału Opieki Państwowej nad Dzieckiem i Matką, Warszawa 1918, s. 13;

Początek wieku XX jest okresem popularyzacji wychowania fizycznego dzieci i młodzieży²⁰. Rozwój sportów i szeroko pojętej kultury fizycznej także znalazł swoje odzwierciedlenie w poradnikach²¹. Publicyści krytykowali tzw. wychowanie cieplarniane, podkreślając konieczność hartowania dzieci, a także systematycznego ruchu, najlepiej w formie gimnastyki czy zabaw ruchowych na świeżym powietrzu. Także niektóre ze sportów, jak np. pływanie, wiosłowanie, jazda na rowerze, tenis zalecane były dla starszych dzieci. Obecny w poradnictwie międzywojennym dwugłos dotyczył wieku, od którego należało wdrażać dzieci do regularnych zajęć fizycznych – niektórzy uznawali, że już w okresie przedszkolnym wskazane są „wszechstronne i wydatne ćwiczenia”²², inni natomiast zalecali wprowadzanie właściwych ćwiczeń gimnastycznych dopiero od ósmego roku życia dziecka²³. Warto zwrócić uwagę, iż zalecenia dotyczące aktywności fizycznej dzieci i młodzieży, prezentowane w poradnikach o charakterze religijnym z okresu II RP, determinowane były przypisanej każdej z płci rolą społeczną: u chłopców – przyszłych mężów i gospodarzy – należało wyrabiać siłę i kondycję, zaś ciała dziewcząt przygotowywać do ich życiowego posłannictwa – roli żon i matek²⁴.

Poradniki dla rodziców miały także na celu nieść pomoc w przypadku chorób dziecięcych. W początku XX wieku popularne było tzw. leczenie przyrodne, wykorzystujące naturalne właściwości przyrody – słońca, wody i powietrza w leczeniu chorób, także dziecięcych przypadłości²⁵; z czasem coraz więk-

T. Mogilnicki, *Pielęgowanie i karmienie...*, dz. cyt., s. 40–41; W. Borudzka (red.), *Kalendarz...*, dz. cyt., s. 71–72.

²⁰ J.J. Courtine (red.), *Historia ciała*, t. 3: *Różne spojrzenia. Wiek XX*, Wydawnictwo Słowo/obraz/terytoria, Gdańsk 2014, s. 153.

²¹ Zob. np.: *Higiena sportu*, wyd.2, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1917; M. Weryho, *Gimnastyka dla dzieci w wieku od lat 4-rech do 9-ciu. Podręcznik do użytku rodziców i wychowawców*, S. Lewental, Warszawa 1891; F. Lagrange, *Higiena ruchu dzieci i młodzieży*, z oryginału stręściła W.N., Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1910; *Dziecko*, drukowane i wydane przez Towarzystwo Ubezpieczeń Życiowych Metropolitan, [b.m.w.], 1916, s. 8.

²² H. Bayer, F. Winter, *Gimnastyka dla małych dzieci*, nakładem Księgarni Polskiej B. Połoniczkiego, Lwów – Warszawa 1919, s. 19; Przyjaciół zdrowia, *Jak pielęgnować dzieci...*, dz. cyt., s. 17–18; S. Urban, *Szanujmy zdrowie! Główne zasady higieny przystępnie zebrane*, Ziarno, Warszawa 1902, s. 155–156; J. Springer, *Lekarka domowa...*, dz. cyt., s. 609–611.

²³ M. Biehler, *Higiena dziecka...*, dz. cyt., s. 303.

²⁴ J. Zamoyska, *O wychowaniu*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań 1937, s. 209–211; L. Burger, *Kowalscy*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1934, s. 106.

²⁵ Zob. np. pozycje: S. Kneipp, *Dziecko zdrowe i chore. Poradnik dla matek i ojców troskliwych*, Julian Guranowski, Warszawa 1895; Tenże, *Kodycył do mojego testamentu dla zdrowych i chorych*, nakład, druk i księgarnia J. Kosel, Kempten 1898; Przyjaciół zdrowia, *Jak pielęgnować dzieci...*, dz. cyt.; F.E. Bilz, *Nowe leczenie...*, dz. cyt.; Tenże, *Nowe leczenie przyrodnicze*, t. I i II, Księgarnia i Instytut Sztuk Pięknych S.A., Poznań 1930; *Sposoby i przepisy leczenia przyrodniczego: zwięzły opis zabiegów i zastosowań leczenia przyrodniczego ze szczególnym uwzględnieniem najnowszych sposobów*, Wydawnictwo „Przewodnika Zdrowia”, Berlin 1909; W. Jasiński, *Uproszczone leczenie a la Kneipp*, Oddział Łódzkiego Towarzystwa Higienicznego, Lwów 1896; *Moje leczenie wodą na podstawie przeszło 40-letniego doświadczenia*, napisał

szy nacisk kładziono na wykorzystywanie specyfików będących najnowszymi osiągnięciami medycyny. Autorzy wydawnictw poradnikowych dla rodziców zamieszczali wskazówki, jak radzić sobie samodzielnie w przypadku lżejszych chorób, czy też jak pomóc dziecku przed przybyciem lekarza²⁶. Opisywano objawy i symptomy chorób dziecięcych, a także postępowania z chorym dzieckiem, odpowiedniej opieki i leczenia (łącznie z przepisami na leki z domowej apteczki), ze szczególnym uwzględnieniem sposobów przeprowadzania podstawowych zabiegów higieniczno-sanitarnych oraz czynności pielęgnacyjnych w chorobach zakaźnych wieku dziecięcego²⁷. Przedmiotem zamieszczanych na kartach poradników uwag były ponadto kwestie związane z profilaktyką chorób, realizowaną przede wszystkim w postaci szczepień²⁸.

Stosunkowo dużo miejsca w początku XX wieku poświęcano chorobom nerwowym dzieci. Nerwowość uznano bowiem jako powszechną przypadłość ludzkości rozpoczynającego się nowego XX wieku, która coraz częściej dotykała także najmłodszych jej członków. W poradnikach analizowano przyczyny dziecięcej nerwowości, objawy, jak i sposoby zapobiegania im²⁹.

dla leczenia chorób i utrzymania zdrowia monsignor Sebastian Kneipp, nakładem Księgarni Józefa Kosel, Kempten 1903; J. Springer, *Lekarz ratujący zdrowie*, Wydawnictwo Międzynarodowego Instytutu Naukowego M.O. Groh, Katowice 1928, s. 633–668.

²⁶ Zob.: A. Małek, *Opieka nad dzieckiem chorym w świetle polskich poradników dla rodziców z lat 1918–1970*, [w:] A. Magowska, K. Pękacka-Falkowska (red.), *Wybrane problemy historii medycyny: pięć perspektyw*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego, Poznań 2017.

²⁷ Zob. np.: *Podręcznik chorób dzieci*, t. I–III, spolszczył dr J. Zawadzki, Biblioteka Lekarska, Warszawa 1906; *Choroby dziecięce, a mianowicie odra, ziarnica, szkarlatyna i błonica, koklusz itp. Powstanie chorób, zapobieganie im jak też przyrodne leczenie tychże*, z rycinami, wyd. II, nakładem Wydawnictwa „Przewodnik Zdrowia”, Berlin 1907; W. Jasiński, *Choroby dzieci w wieku szkolnym podług dra R. Silbersteina, O. Jankego i innych*, Oddział Łódzkiego Towarzystwa Higienicznego, Łódź 1907; M. Regelman, *Dziecko, a syfilis*, Wydawnictwo im. dra Wacława Męczkowskiego, Warszawa 1926; F. Czoban-Sandauer, *A – B – C matki*, Księgarnia Nowości, Lwów 1929, s. 27; J. Trumpp, *Pielęgnowanie dzieci...*, dz. cyt., s. 184.

²⁸ E. Szinagel, *Pielęgnowanie niemowląt. Przewodnik dla matek i pielęgniarek*, Księgarnia Powszechna, Kraków 1938, s. 126–128; M. Brzeziński, *Jak wychować dzieci na silnych i zdrowych ludzi?*, skład główny w „Księgarni Polskiej”, Warszawa 1918, s. 26.

²⁹ Zob. np.: C. Ufer, *Nerwowość i wychowanie dziewcząt w domu i szkole*, przekł. z niemieckiego dr M. Goldbaum, T. Paprocki, Warszawa 1897; A. Combe, *Nerwowość u dzieci. Cztery odczyty*, przekł. Dr H. Nusbaum, nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1904; W. Sterling, *Dziecko nerwowe*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1903; Tenże, *Cierpienia nerwowe. Ich przyczyny, objawy i leczenie*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1902; H. Bosma, *Dzieci nerwowe. Uwagi lekarskie, wychowawcze i ogólne*, przekł. dr K. Niedzielski, Biblioteka Dzieł Wyborowych, Warszawa 1910; E. Artwiński, *O chorobach nerwowych wieku dziecięcego*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1928.

Kształtowanie charakteru i moralności dziecka

Obecna w literaturze poradnikowej problematyka wychowawcza odnoszona była zarówno do wieku dziecka, jak też jego płci, zaś stawiane przed wychowaniem cele w znacznej mierze determinowane były reprezentowanym przez twórcę publikacji światopoglądem. W poradnikach wychowawczych z początku XX wieku, obok tradycyjnie pojmowanego wychowania w ujęciu herbartowskim, widać wyraźnie wpływy Ruchu Nowego Wychowania i pedagogii. Nurt poradnictwa dla rodziców czerpał z dorobku zarówno nauk biologicznych, jak też humanistycznych. W okresie międzywojennym w poradnikach z nurtu świeckiego podkreślano konieczności doceniania dziecięcej teraźniejszości, okazywania dziecku szacunku oraz zainteresowania, co stanowiło wyraźnie odbicie też Nowego Wychowania, do którego zresztą często odwoływano się w pracach *stricte* wychowawczych. Cele, metody oraz wiodące do nich środki w wychowaniu miały być wyznaczane wiekiem, stopniem rozwoju oraz indywidualnymi możliwościami dziecka, nie zaś jego płcią.

Twórcy funkcjonującego równoległe ze świeckim religijnego nurtu poradnictwa – osoby duchowne lub związane z Kościołem – propagowali w swych pracach utrzymanie tradycyjnego, urodzajowionego modelu wychowania, w którym ostateczny cel wychowania – życie wieczne – miał wyznaczać metody oraz środki w wychowaniu doczesnym³⁰. Pomimo dokonujących się w badanym okresie przemian cywilizacyjnych, charakter zaleceń wychowawczych prezentowanych w poradnikach religijnych pozostał niezmienny.

Do istotnych zagadnień wychowawczych poruszanych na stronach poradników należało kształtowanie charakteru i moralności dziecka. Zalecano, w jaki sposób kształtować w dzieciach uczucia i cnoty moralne, jak dobro, prawda i piękno. Zarówno w ukazujących się w badanym okresie publikacjach religijnych, jak też świeckich okresu zaborów i II Rzeczypospolitej, było ono ściśle związane z wychowaniem religijnym, stanowiącym jego podstawę. Zadanie troski o dziecięce dusze przypisywano głównie matkom. To one miały za zadanie uczyć dobroczynności, skromności, szacunku dla innych, a także pracowitości, posłuszeństwa, prawdomówności, uczciwości i użyteczności społecznej³¹.

³⁰ C. Plater-Zyberkówna, *Kilka myśli o wychowaniu w rodzinie*, [s.n.], Warszawa 1903; F. Brodowski, T. Brodowska, *Kobieta w rodzinie. Szkic moralności praktycznej naszych matek*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1925, s. 27; A. Pabst, *Wychowanie praktyczne*, Druk „Rola” Jana Buriana, Warszawa 1919, s. 43–44, 84–85, 100–101; J. Berthier, *Matka według serca bożego, czyli obowiązki matki chrześcijańskiej*, XX Misjonarze św. Rodziny, Górka Klasztorna 1928, s. 179–180; H. Fritsch, *Matko, dziecko twoje. Myśli o wychowaniu*, nakładem i drukiem Księgarni i Drukarni Katolickiej S.A., Katowice 1935.

³¹ I. Moszczeńska, *Pogadanki moralne*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1908; F. Adler, *O kształceniu młodzieży w poczuciu obowiązku*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905;

Obok wychowania moralnego istotne było wychowanie religijne. Wskazówki dotyczące wprowadzania dziecka w świat wiary i kształtowania u niego świadomości religijnej do roku 1939 obecne były zarówno w książkach autorstwa osób związanych z Kościołem, jak też w publikacjach świeckich. Religię uznawano za fundament wychowania, kształtujący w człowieku siłę wewnętrzną, zaś w warunkach zaborów wychowanie religijne stanowiło istotny czynnik spajający naród polski. Stąd szereg wskazówek dotyczących organizacji wychowania religijnego w rodzinach – znowu spoczywającego głównie na barkach matki³², jako pierwszej nauczycielki znaku krzyża, modlitw, pieśni, nabożeństw. Nie brakowało też porad w zakresie nauczania religii jako przedmiotu domowej nauki dziecka³³. Lektura poradników umożliwiała rodzicom także zdobycie wiedzy w zakresie celów oraz metod wychowania społecznego dzieci. Zgodnie z zaleceniami zamieszczanymi w poradnikach przez pedagogów z pierwszej połowy XX wieku, miało ono oznaczać proces kształtowania w dziecku umiejętności nawiązywania i utrzymywania poprawnych relacji z otoczeniem. W poradnikach publikowanych u schyłku okresu zaborów i w okresie międzywojennym silnie akcentowano konieczność wychowania patriotycznego oraz obywatelskiego, podkreślając znaczenie wyrabiania w dzieciach miłości do ojczyzny i jej historii oraz kształtowania cnót obywatelskich, w tym poszanowania do praw oraz tworzących je organów³⁴. Kuźnią ducha obywatelskiego i propa-

J. Payot, *Wyrabianie charakteru podstawą moralności*, przekł. M. Art-Golczewska, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1911; M. Woźniakowska, *Praca wychowawcza matki*, czcionkami drukarni Józefa Styfięgo, Przemyśl 1914; L. Zarzecki, *Charakter jako cel wychowania*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918; Tenże, *Charakter i wychowanie*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1924; S. Sarjusz-Wolska, *Znaczenie wychowania moralnego w dobie obecnej*, Wydawnictwo Księgarnia Polska, Warszawa 1928, s. 4; P.Z. Dąbrowski, *Dziecko leniwe*, nakładem Księgarni Nauczycielskiej we Lwowie, Lwów 1936, s. 17, 19; S. Marciszewska-Posadzowa, *Matka. Fundamenty wychowania moralnego*, Wydawnictwo Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1937, s. 22, 27–28; *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*, praca zbiorowa, Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego, Bydgoszcz 1934.

³² A. Jaskulski, *O wychowaniu. Nauki dla matek chrześcijańskich*, z papierów pośmiertnych zebrał i słowem wstępnym opatrzył X.S. Okoniewski, Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1909; B. Żychliński, *Rodzice chrześcijańscy a młodzież dorastająca*, Wydawnictwo Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1916, s. 14, 62–65; L. Burger, *Kowalscy...*, dz. cyt., s. 13, 24–25, 71; F. Schneider, *Twoje dzieci i Ty*, Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A. w Katowicach, Katowice 1938, s. 126–128.

³³ J. Stagraczyński, *Zasady wychowania chrześcijańskiego*, K. Miarka, Mikołów 1901; B. Żychliński, *Słowo do matek. O dobrym wychowaniu dzieci*, K. Miarka, Warszawa – Mikołów 1911; Tenże, *Słowo do ojców o wychowaniu dzieci*, Towarzystwo im. Piotra Skargi, Lwów 1910; Tenże, *Rodzice chrześcijańscy...*, dz. cyt.; Tenże, *Słowo do młodzieży. Częsta komunija święta a młodzież*, K. Miarka, Mikołów – Częstochowa 1913; Tenże, *Siedem grzechów głównych przeciwko wychowaniu religijnemu dzieci*, [s. n], Poznań 1917; Z. Bukowiecka, *Obowiązki młodych dziewcząt. Odczyty*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1909.

³⁴ J.S. Adamski, *Patriotyzm. Nasze względem ojczyzny powinności*, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 1917; W.M. Borowski, *Ogólne zarysy wychowania narodowego*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918; M. Niedźwiedzki, *Dom i szkoła po wojnie*, nakładem Księgarni Naukowej, Lwów 1924, s. 75–79; J. Rendznerowa, *Wspóludział rodziców w obywatelskim wycho-*

gatorem narodowych tradycji, ogniwem łańcucha łączącego przyszłość z przeszłością, miała być rodzina.

Metody wychowawcze

Twórcy poddanych analizie poradników wychowawczych bezsprzecznie za najlepszą metodę wychowawczą uznawali własny przykład rodziców³⁵. Wskazywano, iż dziecko przejmowało od nich nie tylko zachowania, ale i wartości, poglądy oraz postawy, stąd też na rodzicach ciążył nieustający obowiązek pracy nad sobą³⁶. W poradnikach opublikowanych u schyłku okresu zaborów i II Rzeczypospolitej często zalecaną metodą wychowawczą było pouczanie. Miało ono na celu nie tylko utrzymanie karności, ale także wyrobienie w dziecku sumienia, poczucia dobra i zła oraz wyjaśnienie zasad właściwego postępowania w życiu³⁷. W całym badanym okresie dyskusje toczyły się także wokół kwestii stosowania kar i nagród. W publikacjach z okresu międzywojennego zagadnieniom związanym z wyjaśnianiem funkcji kar oraz metodyki ich stosowania poświęcano wiele uwagi; jedynie nieliczni autorzy w całości odrzucali stosowanie kary jako metody wychowawczej³⁸. Zadaniem kary miała być trwałość, a nie jedynie doraźna i powierzchowna, poprawa zachowania dziecka³⁹. Podkreślano, iż kara

waniu młodzieży, Wydawnictwo Zakładów Graficznych „Legion”, Warszawa 1935, s. 6–8; B. Żulińska, *Obowiązki Polki*, wyd. III, Wydawnictwo Biblioteka Religijna, Lwów 1933, s. 171–181; S. Marciszewska-Posadzowa, *Matka. Fundamenty...*, dz. cyt., s. 49, 52–53; F. Śliwiński, *Oddziaływanie wychowawcze na młodzież w wieku szkolnym*, Drukarnia Państwowa, Warszawa 1926, s. 36; L. Rymar, *Cel wychowania*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Kraków 1939, s. 49–51; S. Bross, *Miłość, małżeństwo, rodzina*, nakładem Naczelnego Instytutu Akcji Katolickiej, Poznań 1935, s. 74–76; W.M. Borowski, *Wychowanie narodowe*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922, s. 11–18; L. Młynek, *Marta – czy Maria? (uwagi nad obywatelskim wychowaniem kobiet)*, nakładem autora, Wieliczka 1923, s. 12.

³⁵ W. Borudzka (red.), *Kalendarz...*, dz. cyt., s. 146; F. Śliwiński, *Oddziaływanie wychowawcze...*, dz. cyt., s. 39; F. Brodowski, T. Brodowska, *Kobieta w rodzinie...*, dz. cyt., s. 109; W. Stekel, *Wychowanie rodziców*, Wydawnictwo Renaissance Ars Medica, Warszawa 1935, s. 149.

³⁶ J. Sully, *Dusza dziecka*, Wydawnictwo Księgarnia J. Lisowskiej, Warszawa 1926, s. 249; I. Kmieciak, *Praktyczne wskazówki o wychowaniu dziecka: książka dla rodziców i wychowawców*, Wydawnictwo Klasztor Braci Mniejszych, Lwów 1928, s. 66, 210–211, 224–225, 274–275; S. Marciszewska-Posadzowa, *Matka. Fundamenty...*, dz. cyt., s. 27–28.

³⁷ J. Ciembroniewicz, *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 56–57; I. Kmieciak, *Praktyczne wskazówki...*, dz. cyt., s. 130–131, 268–269; F. Śliwiński, *Oddziaływanie wychowawcze...*, dz. cyt., s. 43–44, 60.

³⁸ C.H. Henderson, *Nowe wychowanie*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1925, s. 127–129; W. Stekel, *Wychowanie rodziców...*, dz. cyt., s. 192, 197, 214; J. Sully, *Dusza dziecka...*, dz. cyt., s. 294; S. Razwiłowska, *Dzieci nieposłuszne w środowisku domowym*, Wydawnictwo Monolit, Warszawa 1936, s. 37–41.

³⁹ I. Kmieciak, *Praktyczne wskazówki...*, dz. cyt., s. 76; I. Chmieleńska, *Kara w wychowaniu*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Higienicznego w Warszawie, Warszawa 1936, s. 6.

ma wartość pedagogiczną jedynie wówczas, gdy zawiera element pokuty i jest odczuwana przez dziecko jako przykra⁴⁰. Kara miała:

„[...] nakładać na delikwenta odpowiednią pracę, ciężar, obowiązek (rekompensatę), którymi by wyrównał krzywdę czy wyrządzoną szkodę, a nadto [...] winna żądać cierpienia wewnętrznego, jako przeświadczenia o własnej winie i żalu z powodu jej popełnienia”⁴¹.

Do kar fizycznych, oprócz bicia, zaliczano także odosobnienie, zaś do moralnych, np. naganę, zawstydzenie czy pozbawienie zaufania. Nieliczni natomiast międzywojenni zwolennicy stosowania nagród uważali, że błędem było ograniczanie się w wychowaniu jedynie do nakładania na dziecko kar za niewłaściwe postępowanie, lecz powinno się także nagradzać zachowania akceptowane i pożądane⁴².

Kwestia seksualna w wychowaniu⁴³

Początek wieku XX to czas, kiedy rozgorzała społeczna dyskusja na temat kwestii płciowej i uświadomienia seksualnego dzieci i młodzieży⁴⁴. Problematyka seksualności dziecka zaczęła być coraz częściej obecna na stronach poradników, a nawet publikowano pozycje poświęcone tylko tej kwestii⁴⁵. W całym

⁴⁰ J. Mirski, *Zagadnienie karności w wychowaniu*, „Nasza Księgarnia”, Poznań 1931, s. 27; I. Chmieleńska, *Kara w wychowaniu...*, dz. cyt., s. 6.

⁴¹ J. Mirski, *Zagadnienie karności...*, dz. cyt., s. 29–31.

⁴² Tamże, s. 33; I. Kmiecik, *Praktyczne wskazówki...*, dz. cyt., s. 67; J. Ciembroniewicz, *Jak wychowywać dzieci...*, dz. cyt., s. 49–51; S. Razwiłowska, *Dzieci nieposłuszne...*, dz. cyt., s. 35–40.

⁴³ K. Mazurkiewicz, *Kwestia seksualna w wychowaniu*, Wydawnictwo „Surma”, Poznań 1931.

⁴⁴ Zob.: M. Nawrot-Borowska, *Sprawy tajemne i nieczyste. Rola rodziny w wychowaniu seksualnym dzieci w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w świetle poradników. Zarys problematyki*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. VII (1/2013); Taż, „Grzech tajemny”. *Problematyka seksualności dzieci w świetle poradników z II połowy XIX i początku XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2016, nr 1(139).

⁴⁵ I. Moszczeńska, *Co każda matka swojej dorastającej córce powiedzieć powinna*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1904; Taż, *Jak rozmawiać z dziećmi o kwestiach drażliwych. Wskazówki dla matek*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1904; K. Misson, *Dorastająca młodzież a świadomość płciowa*, nakładem i druk F. West, Brody 1905; A. Czarnowski (red.), *Marnopłcenie – onanizm (samogwałt, samienie się, nijatwo). Objawy, przyczyny, następstwa, zapobieganie, leczenie wedle najnowszych postępów naukowych*, nakładem Wydawnictwa „Przewodnik Zdrowia”, Berlin 1914; *Czego nie wiemy o naszych synach? Fakt i cyfry dla użytku rodziców*, oświetliła I. Moszczeńska, Księgarnia Naukowa, Warszawa 1904; E. Ethelmer, *Skąd wziął się twój braciszek*, spolszczyła R. Centnerszwerowa, G. Centerszwer, Warszawa 1903; F.W. Foerster, *Drogowskaz życia*, przekł. z niem. z przedm. F.W. Foerстера i prof. W. Arnolda, Wydawnictwo Red. Przebudzenia, Warszawa 1911; Tenże, *Etyka płciowa i pedagogika. Nowe uzasadnienie prawd starych*, przekł. J.J. Rapacki, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1911; J. Leroy-Allais, *Jak uświadomiłam moje córki o rozwoju kobiety i macierzyństwie*, nakładem Księ-

badanym okresie wyraźnie ścierały się dwa podejścia do dziecięcej seksualności – konserwatywne i liberalne, postępowe. Pierwsze, prezentowane głównie przez środowiska religijne, opowiadało się za troską o czystość fizyczną dzieci i nakazywało rodzicom nadzór nad wszelkimi dziedzinami życia dziecka, celem uchronienia go przed wszelakimi przejawami nieczystości⁴⁶. Zgodnie z prezentowanym przez ich autorów stanowiskiem rozmowy z dziećmi dotyczące współżycia płciowego miały koncentrować się na duchowym aspekcie związku między małżonkami a ich przeprowadzenie zalecano możliwie odsuwać w czasie. Od tezy o moralnym zagrożeniu płynącym z wczesnego uświadamiania seksualnego zaczęto w poradnikach religijnych odchodzić dopiero pod koniec lat 60. XX wieku, kiedy to uznano, iż wiedza stanowi czynnik chroniący zarówno w aspekcie moralnym, jak i zdrowotnym. Drugie, wśród których znajdowali się głównie lekarze (w tym płciownicy, jak określano w pierwszych dekadach XX wieku seksuologów) zalecało rodzicom racjonalne uświadczenie, zgodne z poziomem rozwoju dziecka, oparte na prawdzie i wiedzy z zakresu biologii. Celem wychowania seksualnego dzieci i młodzieży miało być nie tylko przekazanie informacji dotyczących anatomicznych i fizjologicznych właściwości ludzkiego organizmu, lecz także zwrócenie uwagi na kulturę współżycia dwojga ludzi oraz ochronę przed niebezpieczeństwami wynikającymi z niewiedzy w zakresie spraw związanych z płciowością⁴⁷.

Kształcenie domowe i szkole

Na początku wieku XX wieku wiele dzieci z rodzin zamożnych pobierało nauki początkowe w domu rodzinnym. Ta praktykowana przez cały badany okres forma nauczania wymagała odpowiedniej i racjonalnej organizacji. Wśród poradników dla rodziców znajdujemy więc także te, poświęcone nauce domowej. Publicyści, często mający doświadczenie praktyczne w tej materii, radzili rodzicom, w jakim wieku należało zaczynać domową edukację, jak układać plan roku i dnia nauki, jakie przedmioty powinny się w nim znaleźć ze względu na wiek i płeć dziecka, jakie metody i pomoce dydaktyczne stosować, jak urządzić

garni Józefa Zawadzkiego, Wilno 1909; T. Męczkowska, *Wychowanie seksualne dzieci i młodzieży*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1934.

⁴⁶ F. Dupanloup, *Listy o wychowaniu dziewcząt*, przekł. z franc. J. Kunsztelanówna, nakładem Księgarni św. Wojciecha, Poznań 1914, s. 210; C. Plater-Zyberkówna, *Na progu...*, dz. cyt., s. 245–252; E. Ernst, *Obowiązek rodzicielski, Przyczynek do kwestii wychowania młodzieży w czystości obyczajów*, Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1907; I. Kmieciak, *Praktyczne wskazówki...*, dz. cyt.; S. Podoleński, *Podręcznik pedagogiczny...*, dz. cyt.; H. Fritsch, *Matko, dziecko twoje...*, dz. cyt., s. 31–32; K. Mazurkiewicz, *Wychowanie w świetle chrześcijańskiej prawdy*, Wydawnictwo Seminarium Zagraniczne, Potulice 1937, s. 226–232; L. Burger, *Kowalscy...*, dz. cyt., s. 84–85, 94, 154–155.

⁴⁷ W. Borudzka (red.), *Kalendarz...*, dz. cyt., s. 59; A. Kühner, *Tajemnica życia...*, dz. cyt.; W. Hojnacki, *Higiena kobiety...*, dz. cyt., s. 30.

pokój szkolny i przeprowadzić egzamin, wreszcie, jak zatrudniać, rozliczać i traktować domowych nauczycieli⁴⁸.

Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości ważne miejsce w poradnikach wychowawczych zajmować zaczęła szeroko pojęta problematyka edukacji szkolnej. Jednym z poruszanych zagadnień było przygotowanie dziecka do podjęcia nauki w szkole. W okresie międzywojennym skupiać się ono miało przede wszystkim na wyrobieniu w dziecku posłuszeństwa oraz zainteresowania nauką⁴⁹. Wszelkie inne działania (np. uczenie czytania, pisania i liczenia) prowadzone w stosunku do dziecka przed rozpoczęciem edukacji szkolnej uznawano w literaturze poradnikowej za przeciążające umysł dziecka, a tym samym – wysoce szkodliwe⁵⁰.

Autorzy wskazówek wychowawczych z lat 1918–1939 często podejmowali także kwestie dotyczące pracy domowej ucznia oraz jej warunków. Mimo iż w okresie międzywojennym zdarzały się głosy sprzeciwu wobec tego elementu procesu dydaktycznego⁵¹, większość autorów tego okresu opowiadała się za jej obecnością argumentując, iż pozwala uczniowi lepiej zapoznać się z materiałem opracowywanym w szkole, utrwalić wiadomości i uzupełnić ewentualne braki

⁴⁸ Ch.M. Mason, *Wychowanie domowe...*, dz. cyt.; A. Szyc, *Metodyczny kurs nauk: rok 1 i 2: nauka o rzeczach, nauka czytania i pisanie, arytmetyka, kaligrafia*, Wydawnictwo „Przeglądu Pedagogicznego”, Warszawa 1898; Taż, *Kobieta w pedagogice. Matka*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1908; Taż, *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1896; A. Dygasiński, *Pierwsze wiadomości dziecka o świecie*, Polskie Nauczanie Elementarne, Warszawa 1907; Tenże, *Elementarz do nauki czytania i pisanie*, Polskie Nauczanie Elementarne, Warszawa 1907; R. Plenkiewicz, *Kształcenie młodzieży. Nauczanie początkowe i średnie*, z przedmową J. Ochorowicza, Biblioteka Dzieł Wyborowych, Warszawa 1898; K. Lutosławski, *Uwagi o wychowaniu. Nowe zasady pedagogiczne w wychowaniu domowym*, Księgarnia Polska B. Polonieckiego, Lwów 1906; M. Brzeziński, *Wskazówki, jak zakładać kółka nauczania domowego po wsiach*, Księgarnia Polska, Warszawa 1907; M. Wydzga, *Krótki zarys początkowego nauczania. Wskazówki dla uczących na wsi i w mieście*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1910.

⁴⁹ A. Szyc, *Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem dla potrzeb szkoły elementarnej*, Księgarnia A. Lisowska, Warszawa 1921; W. Ptaszyńska, *Trzecie dzieciństwo. Siódmy – jedenasty rok życia dziecka*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Higienicznego w Warszawie, Warszawa 1936, s. 7–8; 10–11; M. Niedźwiecki, *Dom i szkoła po wojnie*, nakładem Księgarni Naukowej, Lwów 1924, s. 7–8; I. Moszczeńska, *Samodzielność i odpowiedzialność dziecka*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz”, Warszawa 1929, s. 30–31, 33–35.

⁵⁰ M. Biehler, *Higiena dziecka...*, dz. cyt., s. 236–237; M. Kwiatkowska, *Jak sobie radzić z dzieckiem od 4 do 7 lat*, Wydawnictwo Instytut Higieny Psychiczej, Warszawa 1937, s. 10; A. Poznńska, *Drugie dzieciństwo. Czwarty – siódmy rok życia dziecka*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Higienicznego w Warszawie, Warszawa 1936, s. 60.

⁵¹ Przeciwnicy prac domowych pisali, iż pozbawiają one dziecko czasu wolnego ograniczając w ten sposób życie rodzinne; wskazywano ponadto, na powszechne niedostosowanie stopnia trudności zadań domowych do możliwości dziecka oraz brak czasu na należyte ich sprawdzenie przez nauczyciela, co w efekcie negowało sens pracy domowej: M. Golias, *Organizacja pracy domowej ucznia*, Wydawnictwo Książnica-Atlas, Lwów 1931, s. 4.

w wiedzy⁵². Nie brakowało także głosów wskazujących na walor wychowawczy pracy domowej jako wyrabiającej w dzieciach i młodzieży takie cechy, jak: wytrwałość, zaufanie we własne siły, sumienność, obowiązkowość, odpowiedzialność, inicjatywę, pomysłowość i twórczość oraz umiejętność zarządzania czasem⁵³. Dzięki lekturze książek poradnikowych rodzice mogli zapoznać się z wytycznymi dotyczącymi organizacji miejsca przeznaczonego do odrabiania zadań domowych. Dziecku należało zapewnić cichy kącik do nauki, w którym mogłoby trzymać przybory szkolne, książki i zeszyty, a także inne rzeczy potrzebne przy odrabianiu zadań. Krzesło i stół miały być dopasowane do wzrostu, aby dziecko nie męczyło się fizycznie podczas odrabiania prac; zwracano również uwagę na należyte oświetlenie kącika⁵⁴.

Z zagadnieniem edukacji instytucjonalnej nierozzerwalnie związana była kwestia współpracy rodziny i szkoły⁵⁵. W czasie zaborów postulowano wyraźnie dwutorowość kształcenia – publicznego, w szkołach zaborczych, i prywatnego, domowego, w duchu narodowym i patriotycznym⁵⁶. W okresie międzywojennym od rodziców oczekiwano przede wszystkim współdziałania na rzecz wypracowywania jednorodnych celów oraz metod wychowania dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. Wszelkie sprawy materialnego wsparcia szkoły, jak na przykład te związane z pozyskiwaniem środków finansowych na zakup sprzętów niezbędnych dla prawidłowego funkcjonowania placówek, przedstawiany był w poradnikach jako drugorzędny cel współpracy środowiska rodzinnego i szkolnego⁵⁷.

⁵² W latach powojennych polemika dotycząca zasadności zadawania pracy domowej przestaje być obecna w poradnikach dla rodziców; analiza poradnikowych treści wskazuje, iż ich autorzy – najczęściej nauczyciele lub inne osoby związane z systemem edukacji – uznawali ją za obowiązkowy (a zatem niepodlegający dyskusji) element w procesie kształcenia.

⁵³ M. Golias, *Organizacja pracy domowej ucznia*, Wydawnictwo Książnica-Atlas, Lwów 1931, s. 5; A. Litwin, S. Więcek, *Praca domowa ucznia szkoły powszechnej*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1935, s. 24; I. Schreiber, *Praca domowa ucznia*, Wydawnictwo „Nauka i Sztuka”, Kraków 1938.

⁵⁴ I. Schreiber, *Praca domowa ucznia...*, dz. cyt., s. 15; *Praca domowa ucznia. Wskazówki dla rodziców i korepetytora*, Wydawnictwo Gimnazjum Towarzystwa im. Jana Zamoyskiego w Warszawie, Warszawa 1931, s. 12–13.

⁵⁵ Więcej na temat współdziałania rodziny i szkoły w II RP w: K. Jakubiak, *Współdziałanie rodziny i szkoły w pedagogice II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1997.

⁵⁶ M. Niedźwiedzki, *Dom i szkoła. Urywki pedagogiczne z zakresu wychowania domowego i szkolnego*, Gubrynowicz i syn, Lwów 1912; Zob. też: M. Nawrot-Borowska, *Dom czy szkoła? Wady i zalety nauczania domowego i szkolnego na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2013, nr 4.

⁵⁷ M.B. Godecki, *O wychowaniu dzieci i kształceniu siebie*, Wydawnictwo Księgarnia Ludowa, Warszawa 1919, s. 1–2; E. Szeinbokówna, *Współpraca domu ze szkołą*, Książnica-Atlas, Lwów 1930, s. 11; L. Jeleńska, *Sztuka wychowania*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1930, s. 13; J. Janota Bzowski, *Szkoła i rodzina. Ich wzajemny stosunek i formy współzycia*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1930, s. 18; F. Śliwiński, *Oddziaływanie wychowawcze...*, dz. cyt., s. 75, 79, 86–87; M. Golias, *Organizacja pracy...*, dz. cyt., s. 7, 19.

Wychowawcza rola zabawy

Kolejnym zagadnieniem, które stosunkowo szeroko opisywane było w poradnikach, było zagadnienie zabaw dziecięcych. XIX-wieczna koncepcja Fryderyka Froebela i rozwój pedagogii na początku wieku XX spowodował, iż zainteresowano się tą formą aktywności dzieci, zwracając uwagę na jej istotne znaczenie w ich rozwoju. Należy wskazać, iż w całym badanym okresie zabawa nie sprostowała się wyłącznie do zapewnienia dziecku rozrywki czy wypełnienia czasu, ale miała ogromne znaczenie w prawidłowym rozwoju (fizycznym i psychicznym) dziecka. Rodziców zapoznawano ponadto z etapami rozwoju zabawy, a także zasadami doboru zabawek do wieku, temperamentu oraz upodobań dziecka, w tym również – ich właściwości fizycznych (m.in. materiału, faktury, wielkości oraz barwy)⁵⁸. Powstawały poradniki w całości poświęcone zabawom dziecięcym, przeznaczone do organizacji zabaw zarówno w pomieszczeniach, jak i na powietrzu, zależnie od wieku dzieci, ich liczby, pory roku. Nie brakowało także poradników z zakresu zajęć dziecięcych, robót ręcznych, słoju, które – choć adresowane w głównej mierze dla ogródków froebelskich czy szkół – doskonale dawały się wykorzystywać w domu⁵⁹.

„Zabawki stanowią ważny czynnik w życiu dziecka: rozpraszają nudę, pobudzają życie fizyczne i umysłowe dzieci, czynią je towarzyskimi, rozwijają zmysł estetyczny”⁶⁰

⁵⁸ A. Poznańska, *Niemowlęctwo. Pierwszy rok życia dziecka*, Wydawnictwo Polskiego Tow. Higienicznego, Warszawa, [b.r.w.], s. 26; M. Ankiewiczowa, *Racjonalne wychowanie dziecka do lat 7*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1939, s. 101.

⁵⁹ A. Stefański, *Zabawy zimą. Opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1899; Tenże, *Gry i zabawy na wolnym powietrzu. Opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1898; Tenże, *Wesołe chwile. Gry i zabawy towarzyskie w domu i poza domem*, K. Miarka, Mikołów 1898; Tenże, *Gry i zabawy w kółku rodzinnym*, K. Miarka, Mikołów 1898; Tenże, *Miłe zatrudnienia w wolnych chwilach. Zebrał i opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1900; Tenże, *Gry umysłowe. Zebrał i opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1900; Tenże, *Bawmy się. Gry i zabawy na wolnym powietrzu. Opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1900; M. Weryho, *Gry i zabawy towarzyskie w pokoju i na dworze*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1900; Taż, *Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym. Pogadanki, rozmowy, zajęcia i zabawy*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1901; Taż, *Zabawy i zajęcia dziecięce*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909; Taż, *Roboty z papieru*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922; *Łatwiejsze gry i zabawy dla młodszych dzieci. Trudniejsze gry i zabawy dla młodszych dzieci*, [w:] W. Puffke, *Zabawy, gimnastyka i pogadanki w szkółce froebelskiej*, [s.n.], Poznań 1911, s. 137–359; A. Hamburger, *Gry ruchowe*, Dzielnica Śląska Ruchu Sokołów, Lwów 1909; H. Czechowiczówna, *Gry i zabawy ruchowe*, Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich, Lwów 1914; E. Cenar, *Gry i zabawy ruchowe różnych narodów*, nakładem Związku Gimnastycznych Towarzystw Sokolich, Lwów 1901; J. Gebethnerówna, Z. Karasiówna, A. Filipowicz (Red.), *Gry i zabawy ruchowe stosowane w ogrodach Rau'a*, Wydawnictwo Ogródów Rau'a, Warszawa 1916; M. Rościszewski, *Gry i zabawy towarzyskie*, T. Paprocki, Warszawa 1900; K. Kalinowski, *Jak się zabawiać – gry towarzyskie*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1912.

⁶⁰ M. Biehler, *Higiena dziecka...*, dz. cyt., s. 204.

– pisała w roku 1919 Matylda Biehler, a jej poglądy na rolę zabawy w niemal niezmiennej formie przewijały się w poradnikach przez kolejne dziesięciolecia. Modyfikacjom ulegały wskazania dotyczące materiałów, z których robione były zabawki: od naturalnych (jak kości zwierzęce, drewno), przez metalowe (aluminium, blacha) po sztuczne (bakelit czy celulooid po plastik), przy jednoczesnej stałości zaleceń dotyczących konieczności ich częstego czyszczenia. Nieustannie odradzano dawanie dzieciom do zabawy przedmiotów mogących negatywnie wpływać na zdrowie dziecka: z uwagi na materiał, z jakiego zostały wykonane (jak mosiądz, ołów czy niektóre gatunki gumy), wielkość (szklane perełki, nasiona grochu bądź fasoli, drobne monety) umożliwiającą połknięcie lub włożenie np. do nosa czy wreszcie stanowiących potencjalne źródło chorób (piszczalek, harmonijek, kluczy).

Zakończenie

Jak wynika z dokonanych ustaleń, w badanym okresie, publikowano liczne poradniki z zakresu opieki i wychowania dzieci, mogące służyć rodzicom–opiekunom, wychowawcom i nauczycielom domowym jako praktyczne przewodniki wychowania. Obejmowały swymi treściami problematykę dziecka i dzieciństwa – od okresu prenatalnego, przez noworodkowy, niemowlęcy, wczesne dzieciństwo, okres przedszkolny, szkolny, po adolescencję. Dotyczyły one zarówno opieki i pielęgnacji dzieci, wszystkich dziedzin wychowania – fizycznego, zdrowotnego, moralnego, religijnego, patriotycznego, seksualnego, kształcenia umysłu oraz aktywności zabawowej.

Zmiany polityczne, społeczne i gospodarcze, pojawiające się nowe nurty w naukach pedagogicznych, medycznych powodowały przemiany w postrzeganiu dziecka i procesu jego wychowania, co jest widoczne zarówno w treściach formułowanych porad, jak i kształtowaniu z ich pomocą określonego wizerunku i ideału dziecka.

Otwarte pozostaje jednak pytanie, czy, jak i w jakim zakresie zalecenia formułowane na stronach poradników były wykorzystywane w rzeczywistości w praktyce edukacyjnej. Rodzice, opiekunowie i wychowawcy, którzy mieli potrzebę zasięgnięcia po fachową wiedzę z zakresu opieki i wychowania dzieci, i młodzieży z pewnością mogli znaleźć ją w licznie publikowanych poradnikach. W jakim jednak stopniu wpływały one na zmianę praktyki edukacyjnej, w jakim zakresie podnosiły kulturę pedagogiczną dorosłych nie jesteśmy w stanie stwierdzić. Ten aspekt wymaga dalszych, pogłębionych badań, w oparciu np. o literaturę wspomnieniową i pamiętnikarską.

Bibliografia

- Adamski F., *Założenia teoretyczne i kierunki badań nad rodziną*, „Ateneum Kapłańskie” 1974, t. 83, z. 3(395).
- Adamski J.S., *Patriotyzm. Nasze względem ojczyzny powinności*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1917.
- Adler F., *O kształceniu młodzieży w poczuciu obowiązku*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905.
- Ankiewiczowa M., *Racjonalne wychowanie dziecka do lat 7*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1939.
- Artwiński E., *O chorobach nerwowych wieku dziecięcego*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1928.
- Bayer H., Winter F., *Gimnastyka dla małych dzieci*, nakładem Księgarni Polskiej B. Półonickiego, Lwów – Warszawa 1919.
- Baytel F., *Higiena i zdrowie. O własnościach leczniczych promieni słonecznych*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1910.
- Berthier J., *Matka według serca bożego, czyli obowiązki matki chrześcijańskiej*, XX Misjonarze św. Rodziny, Górka Klasztorna 1928.
- Biehler M., *Higiena dziecka*, wyd. IV, nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1919.
- Bilz F.E., *Nowe leczenie przyrodne. Książka do nauczania i podręcznik leczenia przyrodnego i ochrony zdrowia*, Księgarnia i Instytut Sztuk Pięknych S.A., Poznań 1910.
- Bilz F.E., *Nowe leczenie przyrodnicze*, t. I i II, Księgarnia i Instytut Sztuk Pięknych S.A., Poznań 1930.
- Borowski M.W., *Ogólne zarysy wychowania narodowego*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918.
- Borowski W.M., *Wychowanie narodowe*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922.
- Borudzka w. (red.), *Kalendarz dziecka i matki na lata 1929 i 1930*, Warszawa [b.r.w.].
- Bosma H., *Dzieci nerwowe. Uwagi lekarskie, wychowawcze i ogólne*, przekł. dr K. Niedzielski, Ed. Nicz, Biblioteka Dzieł Wyborowych, Warszawa 1910.
- Breyer S., *Lekarz domowy*, W. Kurelski, Grudziądz 1913.
- Brodowski F., Brodowska T., *Kobieta w rodzinie. Szkic moralności praktycznej naszych matek*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1925.
- Bross S., *Miłość, małżeństwo, rodzina*, nakładem Naczelnego Instytutu Akcji Katolickiej, Poznań 1935.
- Brzeziński M., *Jak wychowywać dzieci na silnych i zdrowych ludzi?*, skład główny w „Księgarni Polskiej”, Warszawa 1918.
- Brzeziński M., *Wskazówki, jak zakładać kółka nauczania domowego po wsiach*, Księgarnia Polska, Warszawa 1907.
- Bukowiecka Z., *Obowiązki młodych dziewcząt. Odczyty*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1909.
- Burger L., *Kowalscy*, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1934.
- Cenar E., *Gry i zabawy ruchowe różnych narodów*, nakładem Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich, Lwów 1906.
- Chmieleńska I., *Kara w wychowaniu*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Higienicznego w Warszawie, Warszawa 1936.

- Choroby dziecięce, a mianowicie odra, ziarnica, szkarlatyna i błonica, koklusz itp. Powstanie chorób, zapobieganie im jak też przyrodne leczenie tychże*, z rycinami, wyd. II, nakładem Wydawnictwa „Przewodnik Zdrowia”, Berlin 1907.
- Ciembroniewicz J., *Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918.
- Combe A., *Nerwowość u dzieci. Cztery odczyty*, przekł. dr H. Nusbaum, nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1904.
- Courtine J.J. (red.), *Historia ciała*, t. 3: *Różne spojrzenia. Wiek XX*, Wydawnictwo Słowo/obraz/terytoria, Gdańsk 2014.
- Czarnowski A. (red.), *Marnopłcenie – onanizm (samogwałt, samienie się, nijatwo). Objawy, przyczyny, następstwa, zapobieganie, leczenie wedle najnowszych postępów naukowych*, „Przewodnik Zdrowia”, Berlin 1914.
- Czechowiczówna H., *Gry i zabawy ruchowe*, Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich, Lwów 1914.
- Czego nie wiemy o naszych synach? Fakt i cyfry dla użytku rodziców*, oświetliła I. Moszczeńska, Księgarnia Naukowa, Warszawa 1904.
- Czoban-Sandauer F., *A – B – C matki*, Księgarnia Nowości, Lwów 1929.
- Dąbrowski P.Z., *Dziecko leniwe*, nakładem Księgarni Nauczycielskiej we Lwowie, Lwów 1936.
- Denning A., *Higiena przemiany materii*, przekł. K. Panek, z 1 tablicą kolorową i 5 rycinami w tekście, nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, Lwów 1907.
- Dupanloup F., *Listy o wychowaniu dziewcząt*, przeł. z franc. J. Kunsztelanówna, nakładem Księgarni św. Wojciecha, Poznań 1914.
- Dygasiński A., *Elementarz do nauki czytania i pisania*, Polskie Nauczanie Elementarne [s.n.], Warszawa 1907.
- Dygasiński A., *Pierwsze wiadomości dziecka o świecie*, Polskie Nauczanie Elementarne, [s.n.], Warszawa 1907.
- Dziecko*, Drukowane i wydane przez Towarzystwo Ubezpieczeń Życiowych Metropolitan, [s.n.], 1916.
- Ernst E., *Obowiązek rodzicielski. Przyczynek do kwestii wychowania młodzieży w czystości obyczajów*, z trzeciego wydania z niemieckiego za zezwoleniem autorki tłumaczyła S.K., Drukarnia i księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1907.
- Ethelmer E., *Skąd wziął się twój braciszek*, spolszczyła R. Centnerszwerowa, G. Centerzwer, Warszawa 1903.
- Ficek E., *Poradnik – model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
- Fischer-Dueckelmann A., *Kobieta lekarką domową: podręcznik lekarski do pielęgnowania zdrowia i lecznictwa w rodzinie, ze szczególnym uwzględnieniem chorób kobiecych i dziecięcych, położnictwa i pielęgnowania dzieci*, na pol. przekł. za zezwoleniem autorki T. Jaroszevska z współudz. A. Czarnowskiego, nakładem Karola Miarki, Mikołów – Warszawa 1908.
- Foerster F.W., *Drogowskaz życia*, przekł. z niem. z przedm. F.W. Foerstera i prof. W. Arnolda, Wydawnictwo Red. Przebudzenia, Warszawa 1911.
- Foerster F.W., *Etyka płciowa i pedagogika. Nowe uzasadnienie prawd starych*, przekł. J.J. Rapacki, Gebethner i Wolff, Warszawa 1911.
- Fritsch H., *Matko, dziecko Twoje. Myśli o wychowaniu*, nakładem i drukiem Księgarni i Drukarni Katolickiej S.A., Katowice 1935.

- Gebethnerówna J., Karasiówna Z., Filipowicz A., *Gry i zabawy ruchowe stosowane w ogrodach Rau'a*, Wydawnictwo Ogrodów im. Rau'a, Warszawa 1916.
- Godecki M.B., *O wychowaniu dzieci i kształceniu siebie*, Wydawnictwo Księgarnia Ludowa, Warszawa 1919.
- Golias M., *Organizacja pracy domowej ucznia*, Wydawnictwo Książnica-Atlas, Lwów 1931.
- Gross A., *Rady i wskazówki, jak ustrzec się od chorób płucnych. Szkic popularny*, Ziarno, Warszawa 1909.
- Hamburger A., *Gry ruchowe*, Dzielnica Śląska Ruchu Sokołów, Lwów 1909.
- Harasowski A., *Lekarz domowy. Racjonalny poradnik lekarski dla zdrowych i chorych*, S. Kohler, Lwów 1900.
- Henderson C.H., *Nowe wychowanie*, nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1925.
- Higiena sportu*, wyd. 2, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1917.
- Hojnacki W., *Higiena kobiety i kosmetyka*, nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, Lwów – Warszawa 1928.
- Jak kobieta ma postępować w stanie zwykłym i odmiennym, aby się od cierpień uchronić?* [s.n.], Warszawa 1906.
- Jakubiak K., *Współdziałanie rodziny i szkoły w pedagogice II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1997.
- Janke A.W., *Meandryczność stosunków rodziny i szkoły w Polsce powojennej. Niektóre aspekty pedagogiczne i prawne*, [w:] K. Jakubiak (red.), *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1995.
- Janota Bzowski J., *Szkola i rodzina. Ich wzajemny stosunek i formy współżycia*, Książnica-Atlas, Lwów – Warszawa 1930.
- Jasiński W., *Choroby dzieci w wieku szkolnym podług dra R. Silbersteina, O. Jankego i innych*, Oddział Łódzkiego Towarzystwa Higienicznego, Łódź 1907.
- Jaskulski A., *O wychowaniu. Nauki dla matek chrześcijańskich*, z papierów pośmiertnych zebrał i słowem wstępnym opatrzył X.S. Okoniewski, Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1909.
- Kalinowski K., *Jak się zabawić – gry towarzyskie*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1912.
- Kmieciak I., *Praktyczne wskazówki o wychowaniu dziecka: książka dla rodziców i wychowawców*, Wydawnictwo Klasztor Braci Mniejszych, Lwów 1928.
- Kneipp S., *Dziecko zdrowe i chore. Poradnik dla matek i ojców troskliwych*, Julian Guranowski, Warszawa 1895.
- Kneipp S., *Kodocyl do mojego testamentu dla zdrowych i chorych*, nakład drukarni i księgarni J. Kosel, Kempten 1898.
- Kühner A., *Tajemnica życia powstającego w cztery oczy z punktu widzenia lekarskiego i społecznego*, Towarzystwo Wydawnicze „Epoka”, Poznań 1928.
- Kühner A., *Tajemnica życia powstającego z punktu widzenia lekarskiego i społecznego. Objasnienie życia płciowego i małżeńskiego*, z uzupełnieniami J. Springer. 90 rycin i tablic kolorowych, wyd. III uzupeł., Towarzystwo Wydawnicze „Epoka”, Poznań 1922.
- Kwiatkowska M., *Jak sobie radzić z dzieckiem od 4 do 7 lat*, Wydawnictwo Instytut Higieny Psychiczej, Warszawa 1937.
- Lagrange F., *Higiena ruchu dzieci i młodzieży*, z oryginału streściła W.N. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1910.

- Leroy-Allais J., *Jak uświadomiłam moje córki o rozwoju kobiety i macierzyństwie*, nakładem Księgarni Józefa Zawadzkiego, Wilno 1909.
- Litwin A., Więcek S., *Praca domowa ucznia szkoły powszechnej*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1935.
- Lutosławski K., *Uwagi o wychowaniu. Nowe zasady pedagogiczne w wychowaniu domowym*, Księgarnia Polska B. Połonieckiego, Lwów 1906.
- M. Arcta *Słownik Staropolski*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa po 1920 r.
- Małek A., *Obraz ojca w świetle polskich poradników dla rodziców z lat 1918–1970*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XII (2/2015).
- Małek A., *Opieka nad dzieckiem chorym w świetle polskich poradników dla rodziców z lat 1918–1970*, [w:] A. Magowska, K. Pękacka-Falkowska (red.), *Wybrane problemy historii medycyny: pięć perspektyw*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego, Poznań 2017.
- Małek A., *Wiedza o dziecku w świetle poradników dla rodziców z lat 1918–1970*, Gdańsk 2017, s. 295. [Niepublikowana praca doktorska].
- Marciszewska-Posadzowa S., *Matka. Fundamenty wychowania moralnego*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1937.
- Mason Ch.M., *Wychowanie domowe. Wychowanie dzieci do lat dziewięciu. Tłum. z ang. dokonane za zezwoleniem autorki*, skład główny Księgarni W. Ende i Sp., Warszawa 1908.
- Matka i dziecko. Wychowanie fizyczne i moralne dzieci do lat 7 (w okresie przedszkolnym)*. Z J. v Wedella przekł. S.S., Gebethner i Wolff, Warszawa 1902.
- Mazurkiewicz K., *Kwestia seksualna w wychowaniu*, Wydawnictwo „Surma”, Poznań 1931.
- Mazurkiewicz K., *Wychowanie w świetle chrześcijańskiej prawdy*, Wydawnictwo Seminarium Zagraniczne, Potulice 1937.
- Męczkowska T., *Wychowanie seksualne dzieci i młodzieży*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1934.
- Mirski J., *Zagadnienie karności w wychowaniu*, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Poznań 1931.
- Misson K., *Dorastająca młodzież a świadomość płciowa*, nakład i druk F. West, Brody 1905.
- Młynek L., *Marta – czy Maria? (uwagi nad obywatelskim wychowaniem kobiet)*, nakładem autora, Wieliczka 1923.
- Mogilnicki T., *Pielęgnowanie i karmienie niemowląt*, Gebethner i S-ka, Kraków 1919.
- Moje leczenie wodą na podstawie przeszło 40-letniego doświadczenia*. Napisał dla leczenia chorób i utrzymania zdrowia monsignor Sebastian Kneipp, nakładem Księgarni Józefa Kosel, Kempten 1903.
- Moszczeńska I., *Co każda matka swojej dorastającej córce powiedzieć powinna*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1904.
- Moszczeńska I., *Jak rozmawiać z dziećmi o kwestiach drażliwych. Wskazówki dla matek*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1904.
- Moszczeńska I., *Pogadanki moralne*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1908.
- Moszczeńska I., *Samodzielność i odpowiedzialność dziecka*, Towarzystwo Wydawnicze „Bluszcz”, Warszawa 1929.
- Nawrot-Borowska M., „Grzech tajemny”. *Problematyka seksualności dzieci w świetle poradników z II połowy XIX i początku XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2016, nr 1(139).

- Nawrot-Borowska M., *Dom czy szkoła? Wady i zalety nauczania domowego i szkolnego na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2013, nr 4.
- Nawrot-Borowska M., *Higiena małego dziecka w świetle poradników z początku XX wieku*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 1.
- Nawrot-Borowska M., Małek A., *Wychowanie zdrowotne i higiena dzieci i młodzieży w świetle poradników dla rodziców z lat 1850–1970 – zarys problematyki*, „Przegląd Pedagogiczny” 2015, nr 2.
- Nawrot-Borowska M., *Przed narodzinami, Powinności kobiety brzemiennej w świetle poradników z XIX i początku XX wieku*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 28.
- Nawrot-Borowska M., *Sprawy tajemne i nieczyste. Rola rodziny w wychowaniu seksualnym dzieci w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w świetle poradników. Zarys problematyki*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. VII (1/2013).
- Niedzielski K., *Uwagi i rady lekarza przydatne w życiu codziennym*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905.
- Niedźwiecki M., *Dom i szkoła po wojnie*, nakładem Księgarni Naukowej, Lwów 1924.
- Niedźwiecki M., *Dom i szkoła. Urywki pedagogiczne z zakresu wychowania domowego i szkolnego*, Gubrynowicz i syn, Lwów 1912.
- Pabst A., *Wychowanie praktyczne*, Druk „Rola” Jana Buriana, Warszawa 1919.
- Payot J., *Wyrabianie charakteru podstawą moralności*, przekł. M. Art-Golczewska, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1911.
- Plater-Zyberkówna C., *Kilka myśli o wychowaniu w rodzinie*, [s.n.], Warszawa 1903.
- Plater-Zyberkówna C., *Na progu małżeństwa*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1918.
- Plenkiewicz R., *Kształcenie młodzieży. Nauczanie początkowe i średnie*, z przedmową J. Ochorowicza, Biblioteka Dzieł Wyborowych, [s.n.], Warszawa 1898.
- Podoleński S., *Podręcznik pedagogiczny. Wskazówki dla rodziców i wychowawców*, wyd. 2, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1930.
- Podręcznik chorób dzieci*, t. I–III, spolszczył dr J. Zawadzki, Biblioteka Lekarska, Warszawa 1906.
- Poznańska A., *Drugie dzieciństwo. Czwarty – siódmy rok życia dziecka*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Higienicznego w Warszawie, Warszawa 1936.
- Poznańska A., *Niemowlęctwo. Pierwszy rok życia dziecka*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Higienicznego, Warszawa [b.r.w.].
- Praca domowa ucznia. Wskazówki dla rodziców i korepetytora*, Wydawnictwo Gimnazjum Towarzystwa im. Jana Zamoyskiego w Warszawie, Warszawa 1931.
- Przyjaciół zdrowia, *Jak pielęgnować dzieci zdrowe i jak leczyć chore podług Ks. S. Kneippa*, wyd. drugie, przejrane i dopełnione, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1914.
- Ptaszyńska W., *Trzecie dzieciństwo. Siódmy – jedenasty rok życia dziecka*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Higienicznego w Warszawie, Warszawa 1936.
- Puffke W., *Zabawy, gimnastyka i pogadanki w szkółce freblowskiej*, [s.n.], Poznań 1911.
- Razwiłowska S., *Dzieci nieposłuszne w środowisku domowym*, Wydawnictwo Monolit, Warszawa 1936.
- Regelman M., *Dziecko, a syfilis*, Wydawnictwo im. dra Wacława Męczkowskiego, Warszawa 1926.
- Rendznerowa J., *Współdział rodziców w obywatelskim wychowaniu młodzieży*, Wyd. Zakł. Graf. „Legion”, Warszawa 1935.

- Riedel H., *Woda jako czynnik pielęgnujący zdrowie*, przekł. dr W. Schroeiber, z 28 rycinami, Księgarnia Polska B. Połoniecki, Lwów 1907.
- Rościszewski M., *Gry i zabawy towarzyskie*, T. Paprocki, Warszawa 1900.
- Sarjusz-Wolska S., *Znaczenie wychowania moralnego w dobie obecnej*, Wydawnictwo Księgarnia Polska, Warszawa 1928.
- Schaeffer O., *Okres macierzyństwa*, przekł. dr W. Hojnacki, [w:] *Księga zdrowia, czyli nauka pielęgnowania zdrowia*, przekł. polski pod red. dra W. Hojnackiego, t. IV, Księgarnia Polska B. Połoniecki, Lwów 1907.
- Schneider F., *Twoje dzieci i Ty*, Księgarnia i Drukarnia Katolicka S.A. w Katowicach, Katowice 1938.
- Schreiber I., *Praca domowa ucznia*, Wydawnictwo „Nauka i Sztuka”, Kraków 1938.
- Siły moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*, praca zbiorowa, Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego, Bydgoszcz 1934.
- Słownik Języka Polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego, druk E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa 1904.
- Smół J., *Reakcje werbalne odbiorców porady internetowej a perswazyjność przekazu poradnikowego*, „Res Rethorica” 2017, nr 4.
- Sonderegger L., *Podstawy ochrony zdrowia*, w przekł. i z przedmową E. Biernackiego, Biblioteka Dziel Wyborowych, Warszawa 1902.
- Sposoby i przepisy lecznictwa przyrodniczego: zwięzły opis zabiegów i zastosowań lecznictwa przyrodniczego ze szczególnym uwzględnieniem najnowszych sposobów*, Wydawnictwo „Przewodnika Zdrowia”, Berlin 1909.
- Springer J., *Lekarka domowa. Złota księga kobieca ku oświeceniu i pouczeniu dla zdrowych i chorych o najważniejszych kwestiach nauki zdrowia i lecznictwa*, [s.n], Wieleń (Poznań), [b.r.w.] (po 1910).
- Springer J., *Lekarz ratujący zdrowie*, Wydawnictwo Międzynarodowego Instytutu Nakładowego M.O. Groh, Katowice 1928.
- Stagraczyński J., *Zasady wychowania chrześcijańskiego*, K. Miarka, Mikołów 1901.
- Stefański A., *Bawmy się. Gry i zabawy na wolnym powietrzu. Opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1900.
- Stefański A., *Gry i zabawy na wolnym powietrzu. Opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1898.
- Stefański A., *Gry i zabawy w kółku rodzinnym*, K. Miarka, Mikołów 1898.
- Stefański A., *Gry umysłowe. Zebrał i opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1900.
- Stefański A., *Miłe zatrudnienia w wolnych chwilach. Zebrał i opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1900.
- Stefański A., *Wesołe chwile. Gry i zabawy towarzyskie w domu i poza domem*, K. Miarka, Mikołów 1898.
- Stefański A., *Zabawy zimą. Opracował Stary Maciej*, K. Miarka, Mikołów 1899.
- Stekel W., *Wychowanie rodziców*, Wyd. Renaissance Ars Medica, Warszawa 1935.
- Stella-Sawicki J., *Rady dla młodych mężatek*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1903.
- Sterling W., *Cierpienia nerwowe. Ich przyczyny, objawy i leczenie*, Wyd. M. Arcta, Warszawa 1902.
- Sterling W., *Dziecko nerwowe*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1903.
- Sully J., *Dusza dziecka*, Wydawnictwo Księgarnia J. Lisowskiej, Warszawa 1926.

- Szenajch W., *Rady dla matek*, Wydawnictwo Wydziału Opieki Państwowej nad Dzieckiem i Matką, Warszawa 1918.
- Szinagel E., *Pielęgnowanie niemowląt. Przewodnik dla matek i pielęgniarek*, Księgarnia Powszechna, Kraków 1938.
- Sztejnbockówna E., *Współpraca domu ze szkołą*, Książnica-Atlas, Lwów 1930.
- Szyc A., *Kobieta w pedagogice. Matka*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1908.
- Szyc A., *Metodyczny kurs nauk: rok 1 i 2: nauka o rzeczach, nauka czytania i pisania, arytmetyka, kaligrafia*, Wydawnictwo „Przeglądu Pedagogicznego”, Warszawa 1898.
- Szyc A., *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1896.
- Szyc A., *Ogólne zasady nauczania z zastosowaniem dla potrzeb szkoły elementarnej*, Księgarnia A. Lisowska, Warszawa 1921.
- Śliwiński F., *Oddziaływanie wychowawcze na młodzież w wieku szkolnym*, Drukarnia Państwowa, Warszawa 1926.
- Śmiarowska J., *Higiena kobiety we wszystkich okresach jej życia*, nakładem Księgarni Nauczycielskiej sp. z o.o. we Lwowie, Lwów 1925.
- Świtalska J., *Kosmetyka i higiena dziecka*, Drukarnia M.S. Wojsk., Warszawa 1929.
- Taussig Z., *Dziecko do lat dwóch. Rady i wskazówki dla matek przy odżywianiu i pielęgnowaniu dzieci tudzież zapobieganie ich chorobom*, przekł. dra J.L., Jan Fiszer, Warszawa 1901.
- Truby King F., *Odżywianie i pielęgnowanie dziecka*, nakładem Księgarni Ogniwo, Warszawa 1922.
- Trumpp J., *Pielęgnowanie dzieci*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1933.
- Trumpp J., *Pielęgnowanie niemowląt*, Księgarnia Polska Bernard Połoniecki, Lwów – Warszawa 1932.
- Ufer C., *Nerwowość i wychowanie dziewcząt w domu i szkole*, przekł. z niemieckiego dr M. Goldbaum, T. Paprocki, Warszawa 1897.
- Urban S., *Szanujmy zdrowie! Główne zasady higieny przystępnie zebrane*, Ziarno, Warszawa 1902.
- Wernic L., *Zasady anatomii, fizjologii i higieny*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909.
- Weryho M., *Gimnastyka dla dzieci w wieku od lat 4-rech do 9-ciu. Podręcznik do użytku rodziców i wychowawców*, S. Lewental, Warszawa 1891.
- Weryho M., *Gry i zabawy towarzyskie w pokoju i na dworze*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1900.
- Weryho M., *Jak zająć dzieci w wieku przedszkolnym. Pogadanki, rozmowy, zajęcia i zabawy*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1901.
- Weryho M., *Roboty z papieru*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922.
- Weryho M., *Zabawy i zajęcia dziecięce*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909.
- Woźniakowska M., *Praca wychowawcza matki*, czcionkami drukarni Józefa Styfięgo, Przemyśl 1914.
- Wydzga M., *Krótki zarys początkowego nauczania. Wskazówki dla uczących na wsi i w mieście*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1910.
- Zamoyska J., *O wychowaniu*, Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Poznań 1937.
- Zarzecki L., *Charakter i wychowanie*, Wydawnictwo Gebethner i Wolff, Warszawa 1924.

- Zarzecki L., *Charakter jako cel wychowania*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918.
- Zawadzki K., *Poradniki pomagające w starcie szkolnym dziecka*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1985.
- Zierkiewicz E., *Poradnik – oferta wirtualnej pomocy*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2004.
- Żarnowski J., *Rodzina w czasach cywilizacyjnego przyspieszenia: Europa i Polska 1918–1989*, [w:] D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2005.
- Żulińska B., *Obowiązki Polki*, Wydawnictwo III, Wyd. Biblioteka Religijna, Lwów 1933.
- Żychliński B., *Rodzice chrześcijańscy a młodzież dorastająca*, Wydawnictwo Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1916.
- Żychliński B., *Siedem grzechów głównych przeciwko wychowaniu religijnemu dzieci*, [s.n.], Poznań 1917.
- Żychliński B., *Słowo do matek. O dobrym wychowaniu dzieci*, nakładem autora, Warszawa – Mikołów 1911.
- Żychliński B., *Słowo do młodzieży. Częsta komunია święta a młodzież*, K. Miarka, Mikołów – Częstochowa 1913.
- Żychliński B., *Słowo do ojców o wychowaniu dzieci*, Towarzystwo im. Piotra Skargi, Lwów 1910.